

Litteraturkrönika.

Denna litteraturkrönika kan lämpligen inledas med en kort översikt över några under de sista åren utkomna översiktsarbeten. Dit bör då först räknas den av professor *Emil Liedgren* författade delen i det stora sammilverket: *Svenska Kyrkans Historia* (VI:2) omfattande: Nelogien, romantiken och uppvaknandet (Stockholm 1946, Diak. 384 s. 12:50). Perioden omfattar tiden 1809—1823 men behandlar beklagligtvis icke de samtida folkväckelserna och den kyrkliga förnyelsen, som hänvisats till ett särskilt band, med annan författare. Den så företagna uppdelningen medför vissa svårigheter inte bara för författarna utan även för läsaren. Vad Liedgren emellertid har givit är i sitt slag av högsta intresse icke minst för den som vill orientera sig i den svenska kyrkans historia för att få en riktig bakgrund till förståelsen av den liturgiska historien. Den av Liedgren behandlade avdelningen upptar till behandling det unga nittonde århundradets handläggning av de kyrkliga böckerna och i synnerhet psalmboksarbetet 1810—1819. De slutliga resultaten av dessa arbeten ha ju varit av grundläggande betydelse för gudstjänstlivet in till våra dagar. En kunnigare handledare i dessa materier än professor Liedgren kan man näppeligen få. Hans framställning förenar översiktlighet med färgrik konkretion. Man är honom tacksam inte minst för de många konkreta smådragen, som han genom sin direkta källforskning framdragit.

Ett översiktsarbete från Finland är i detta sammanhang värt att notera. *G. O. Rosenqvist* offentliggjorde under titeln: *Finlands kyrka*, i det senaste halvseklets brytningstider (Åbo, 1946, Gleerups förlag, 319 s. 9:50) sina Olaus Petri föreläsningar. Framställningen, som är avsedd för svensk läsekrets, vittnar väl om författarens förtrogenhet även med den samtida svenska historien och ger honom därför tillfällen till intressanta paralleller. Ställvis är framställningen ytterst intresseväckande, för att icke säga spännande: Finland har ju under detta sista halvsekel genomlevat en tid av stora omvälvningar och dramatiska händelser, inför vilka kyrkan icke kunde stå främmande. I åtskilliga avsnitt kan författaren vittna om vad han iakttagit med egna ögon och detta ger hans framställning ett särskilt intresse. Med särskild uppmärksamhet läser man kapitlet om kyrkan i Finland och kulturkretsarna. Det har av Lehtonen gjorts gällande att i få europeiska länder — eller i intet land — de bildade mött religionen och kyr-

kan med sådan likgiltighet som i Finland. Samtidigt härmed är det påfallande och uppmuntrande att iakttaga i huru ringa grad rätten till utträde ur kyrkan blivit utnyttjad, vilket tydligt visar att kyrkan i Finland dock har ett starkt grepp om folksjälen.

Kapitlet om gudstjänstordning och psalmbok har för denna tidskrifts läsare ett särskilt intresse och av synnerligt värde är att framställningen här på en gång kunnat ges en så fyllig historisk bakgrund och föras fram till den nya psalmboken, som togs i bruk pingstdagen 1946. Man måste här instämma med författaren däri att resultatet betecknar en vinning för gudstjänstlivet i Finlands kyrka och att det skall alltid framstå som en bragd, att den svenska folkstammen mitt under krigets hemsökelser förmått nå detta mål. Det vittnar, säger han med rätta, på ett uppmuntrande sätt om de andliga krafternas suveränitet även i en tid av förödelse och våld.

Instundande höst kommer Finlands svenska kyrkomöte att få sig förelagd frågan om ny koralbok till den sålunda stadfästade psalmboken. Kommittéförslaget *Svensk Koralbok* (Helsingfors, 1947) är utarbetat av den sedan 1943 arbetande kommittén, vilken består av biskop Max von Bonsdorff, professor Otto Andersson, och direktor musices John Sundberg med suppleanterna doktor G. Moliis-Mellberg och dir. cant. Sune Carlsson. Förslaget har stött på en hel del kritik varför det torde finnas anledning att återkomma till detta arbete i samband med bedömning av den slutliga koralbok, som kan förväntas bli resultatet av kyrkomötets granskning.

Ett par alster framkomna i samband med synodalmötet i Finland sistlidna oktober bör uppmärksammas. Samtliga Finlands biskopar ha deltagit i skriften: *Kristi kyrka i storm* (Helsingfors 1947, 144 s.). Där gives en förträfflig översikt över kristenhetens läge efter krigen, över återuppbyggnadsarbetena och teologien. Denna skrift har sitt ursprung i den av den finländska kyrkolagen förutsatta framställning, som skall givas till synodalmötena om de märkligaste företeelserna inom den kristna kyrkan och den teologiska vetenskapen under den förflutna femårsperioden, ett beaktansvärt stadgande, som här på ett förträffligt sätt förverkligats.

Till synodalmötet med det svenska stiftet, som hölls i Borgå har *Karl-Erik Forsell* såsom preces utgivit en undersökning om *Skriftskolan — uppgift och gäva*. (Helsingfors, Förb. för sv. församlingsarbete i Finland, 179 s.). Efter en kort historisk översikt,

behandlar förf. de för den finländska konfirmandundervisningen aktuella spörsmålen, varvid han även beaktat nyare rikssvensk litteratur. Åtskilliga av spörsmålen äro ju speciellt finländska, men annat är gemensamt kristet gods. Till grund för framställningen ligger bl. a. en enquete, som ger belysande glimtar av livet i Finlands kyrka av i dag. På åtskilliga punkter måste man dock fråga sig om det verkligen låter sig medhinnas att behandla ett så omfattande stoff med ett beräknat medeltal av 60—80 undervisningstimmar.

Jämte de ovan omnämnda mera historiska översiktsarbetena föreligger ett exegetiskt-dogmatiskt samlingsverk, som bör beaktas av den liturgiskt intresserade. Det är *En bok om bibeln* (Gleerups förlag, 1947, 294 s. 12:50.) med bidrag av Ragnar Bring, Anton Fridrichsen, Hjalmar Lindroth, Olof Linton, Anders Nygren och Erik Sjöberg. I viss mening kan man säga att det utgör en fortsättning av Boken om kyrkan. Även om boken i sin helhet icke ger en enhetlig framställning, utan låter skilda meningar komma till uttryck, ha dessa undersökningar, förebildligt enkla och klara i framställningen, en gemensam grundinställning. Samtidigt som man icke vill göra sig urarva med de vinningar, som den historisk-kritiska bibelforskningen vunnit, syftar man till att övervinna dess ensidigheter och strävar till vad man skulle kunna kalla en evangelisk bibelsyn, som avvisar en fundamentalistisk uppfattning av bibeln.

Då bibeln intar en väsentlig plats i kulten är det för den liturgiskt intresserade och om gudstjänstlivet måne, av största vikt att han själv äger en evangelisk bibelsyn. Detta är grundvalen för en evangelisk gudstjänstsyn. Här har denna undersökning, kanske framför allt i Fridrichsens exegetiska och i Nygrens och Lindroths dogmatiska framställningar mycket att ge. Ett enda citat ur den förres uppsats: Jesus, Johannes, Paulus må vara nog. Han skriver: Herren »talar efter sin bortgång vidare genom den kyrka, som blev frukten av hans liv, död och uppståndelse; den som i alla sina växlande former — och sådana utvecklades redan i urkristendomen — är förbunden med den levande Herren genom ordet (traditionen) Anden och sakramenten och därför i alla variationer är en».

På danskt håll har ämnet upptagits i serien For Kirke og Theologi 3. som utgivits av Theologisk Oratorium. Årsskriften ägnas *Svend Aage Nielsens*: Den nye Pagts Bibelsyn (Theologisk Oratoriums

Forlag, Bringstrup, 1948, 67 s. 4:—). Ett kapitel av denna skrift, som ursprungligen utgjorde en serie föreläsningar vid Pastoralseminariet i Köpenhamn, har tidigare delgivits denna tidskrifts läsare. Förf. avser att upptaga det nya testamentets och kyrkans gamla bibelsyn till diskussion i denna tids situation. Den är ett intressant vittnesbörd om huru de tankar, som varit vägledande för förf. av En bok om bibeln äger sin aktualitet också inom andra kyrkor, även om utgångspunkterna äro skilda. Nielsen sysselsätter sig genomgående med spørsmålet om gamla testamentet och konstaterar att den för den första kristna menigheten betydde långt mera än den efter den historisk-kritiska bibelsynen vill komma att göra för moderna människor. Men därmed vaknar frågan: när vi på en punkt, som uppenbarligen var så avgörande för Jesus och urkristendomen avviker från dem: ha vi då längre en apostolisk kristendom gemensam med dem? Han finner det nya testamentets bibelsyn given däri att »Skriften» är Jesu Kristi bok, som handlar om honom och blott kan förstås av honom och av dem, som han vill uppenbara Gudsrikets hemligheter för. Genom en rad exempel belyser han denna tes. Inte minst, för den som i tidegården har att sysselsätta sig med stora delar av gamla testamentet har Niensens undersökning mycket av värde att ge.

På Theologisk Oratoriums Forlag (Bringstrup pr. Ringsted) föreligger även ett häfte *Morgen- og Aftensang* (1947, 83 s. 3 kr.) Häftet har sammanställts av sogneprest Gunnar Pedersen och är ett nytt bevis för tidegårdens spridning i Nordens kyrkor. Tidigare har tidegården i Danmark utförts direkt ur Bibelske Psalmer och i huvudsak bestått av psaltarrecitation. Här ha nu sammanställts korta tideböner för en vecka, morgon och afton samt för kyrkoårets skiftande tider. I huvudsak har därvid följts de gamla dispositionerna och för de olika dagarna anvisats skiftande schemata, ibland enligt matutin, understundom efter laudes eller prim om morgonen, och efter vesper eller completorium om aftonen, i de flesta fall något förkortat. För hymn har man valt en Salme ur de lutherska sångerna, någon gång i anknytning till tidegårdshymnerna.

Textboken är så uppställd att tidebönerna skola kunna sjungas ur den. Mediatio och finalis är därför utmärkta med olika stilsorter, icke alltid så lättlästa eller lättförståeliga. Hela problemet om textens underläggande under psalntonerna är värt en ingående undersökning, som lämpligen kan anstå till dess det planerade större arbetet med ett fullständigt Psalterium, vilket är på

gång, föreligger färdigt. En kort och god vägledning till förståelse av tidebönen återföljer häftet.

Från Theologisk Oratorium är steget icke långt till Dansk Kirkesang, som under det gångna året celebrerat sitt 25-årsminne bl. a. med en kyrkomusikafton i Christiansborgs slottskyrka, vars program återfinnes tillsammans med redogörelsen för de gångna 25 åren i *Dansk Kirkesangs Aarsskrift 1947*, (Köpenhamn, 1947). Av den gamle lärofadern i Dansk Kirkesang, Thomas Laub, har i årsskriften återgivits en liten uppgörelse mellan Liturgisk Sang og Visesang, där han med all rätt pläderar för gregoriansk sång, men varnar för för hastigt införande. Prästen och skalden Harald Vilstrup har en intressant uppsats om Christian Friedrich Richter, betitlad: *Lammets Brud, En digter og et Hovedmotiv for hans Digtning*. Också hos oss äro ju åtskilliga av Richters sånger kända: Hos kristna städs glänser det invärtes livet o. a. Uppsatsen ger ett starkt intryck av denna pietistiska poesi icke minst genom översättningarna av Richters sånger för vilkas överförande förf. synes äga särskilda förutsättningar. Mag. art. Henrik Glahn skriver Om reformationstidens Salmemelodier og deres rytme. Ett knippe minnen från samfundets årsmöten avslutar årsskriften.

Den kulthistoriska forskningen har under de sista åren avsatt några högst beaktansvärda produkter. Det är så mycket angelägnare att uppmärksamheten här riktas på dem, eftersom de ha offentliggjorts i sådana lärda serier, vilkas nummer oftast beaktas endast av den trängsta kretsen. Två undersökningar offentliggöras i Lunds Universitets Årsskrift, båda äro författade av docenten, numera domprosten i Härnösand, David Lindqvist. En tredje återfinnes i *Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland* och har till författare Doktor Olav D. Schalin, numera domprost i Borgå. En fjärde, som behandlar de svenska liturgiska hymnerna under medeltiden och vars författare är musikprofessorn i Uppsala: Carl-Allan Moberg, skall senare ägnas en utförligare redogörelse.

Olav D. Schalin: Kulthistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland II, (Svenska Litteratursällskapet i Finland CCCXIII, Helsingfors, 1947, 167 s.) utgör senare delen av hans doktorsspecimen, som offentliggjordes 1946 och tidigare omnämnts i denna tidskrift. Den andra delen, behandlar det kultiska livet i Finlands stift från år 1576 och fram till 1625, alltså under den oroliga perioden omkring den Röda boken.

Den första delen skildrade den kultiska nyskapelsen under reformationens genombrottsperiod. Den förlöpte efter enahanda linjer som i Sverige. Laurentius Petri stod också för Finlands vidkommande som ledaren och den riktningsgivande personligheten, även om de olika stiftet, även Åbo, behöllo sina säregna drag. Finland synes i vissa avseenden ha varit konservativare och behållit mera av den gamla kultens uttrycksmedel.

Den period, som Schalin här skildrar, är en period av jäsning och kamp mellan olika idéer, en kamp, skärpt genom de samtida politiska motsättningarna, icke minst genom de olika kungliga viljorna, representerande också skilda liturgiska ideal. Vasaättlingarna voro religiöst intresserade. Johan III förenade med teologisk kunskap starkt estetiskt och konstnärligt intresse och önskade bevara och förkovra vad som skapats i den gamla kyrkan under medveten anknytning till urkristendomen och kyrkofäderna. Motståndarna karaktäriserade detta som papism. Hertig Carl, sedermera Carl IX, anknöt till en mindre traditionsbunden riktning, betraktad som kalvinism. Säkerligen har Schalin alldeles rätt, när han karaktäriserar åtskilligt av motståndet mot konungarnas liturgiska initiativ, såsom orsakat av prästerskapets känsla för att de kultiska frågorna voro kyrkans interna angelägenheter, som konungamakten icke ägde dirigera.

A andra sidan ha i Finland, liksom i Sverige, många av prästerskapets medlemmar ansett sig förpliktade att lojalt följa de mycket skiftande förordningar, som överheten utfärdade. I en sådan tid, då så växlande direktiv kunde utfärdas, måste sådan lojalitetssträvan bli mycket påkostande och vansklig att med gott samvete iakttaga. Ett typiskt, för att icke säga tragiskt, exempel på den lojale kyrkomannen utgör Åbobiskopen Ericus Erics, som trots många mycket värdefulla insatser, ändå gör ett intryck av vankelmod.

I Finland synes perioden ha, kanske mera än i Sverige, karaktäriserats av den starkt framträdande lutherska kyrkovisan. Från 1624 föreligger Jacobus Franciscis berömda koralbok i Kangasalas kyrkoarkiv — utgörande en fullständig koralbok till den svenska psalmboken och till Hemming Henrikssons finska psalmbok av år 1614. Här har Åbostiftet i varje fall hållit jämna steg med de övriga svenska stiftet, om icke rentav legat före.

Den orolige och märklige psalmdiktaren och psalmsamlaren Sigfrid Aronius Forsius räknas med all rätt till den finländska kulturkretsen och såsom den förste kände psalmdiktaren på svenskt

språk i Finland. Hans sannolikt år 1614 utgivna Andeliga Psalmer och Wijsor, bevarad i ett enda, svårt defekt exemplar, upptar enligt Schalins undersökningar, icke mindre än ett fyrtiotal icke tidigare kända sånger, åtskilliga av honom själv.

Ännu tidigare hade den berömda sångboken *Piae cantiones* av år 1582, utgivits av Theodoricus Petri Rvtha och Jacobus Petri Finno, ett nottryck, som saknar motsvarighet i det egentliga Sverige. Främst torde samlingen, som ofta påpekats, varit avsedd för de finländska skolorna. Av dessa 74 sånger är det ett femtiotal, som icke observerats i tidigare källor.

Till det värdefullaste i Schalins arbete hör, synes det anmäla- ren de många från olika håll hopbragta notiserna, som belysa gudstjänstlivet, sådant detta verkligt levats. Med rätta säger Schalin: »Ofta voro stadgandena av ett slag och praxis ett annat». Man är tacksam för varje nytt bidrag, som kan belysa de faktiska förhållandena. Huru värdefulla äro icke härvidlag de meddelade inventarieförteckningarna, med uppgifter om skrudar o. d. De låter oss ana huru gudstjänsten verkligen utfördes.

Författaren, som beklätt och bekläder arbetsfyllda poster i Finlands kyrka, är att lyckönska till fullföljandet av den stora uppgift som han satt sig före och till det förtjänstfulla sätt varpå han genomfört den.

Domprost David Lindqvist har redan tidigare genom sina undersökningar bl. a. om Hovförsamlingens liturgiska tradition 1614—1693 (utg. 1944) och Första mässan i Stockholm (1945) dokumenterat sin ingående förtrogenhet med det nyvordna Stockholmsstiftets äldre gudstjänstliga förhållanden. En direkt fortsättning av dessa tidigare publicerade undersökningar av mera lokalhistorisk karaktär är den 1947 publicerade undersökningen *Acta dioecesis holmiensis*, till belysning av kyrko- och församlingsstyrelsen i Stockholm (LUÅ 1947, Gleerups förlag. 158 s. 6:—).

Med rätta framhåller författaren att Stockholms kyrkohistoria ännu i stor utsträckning är en jungfrulig mark. Ett betydelsefullt — och för Stockholm speciellt — problem utgör otvivelaktigt dess kyrkostyrelse med dess poler: konsistorium, magistrat och Uppsala domkapitel. Till lösning av detta problem har förf. här framlagt och kommenterat några betydelsefulla dokument: Forma consistorii Stockholmensis av år 1643 — tidigare okänd för forskningen, tre instruktioner för pastor primarius av åren 1650, 1655

och 1668, tvenne stadgor för hovförsamlingen av år 1662 och 1681 samt slutligen S:ta Clara kyrkas skrå av år 1648.

Dessa dokument ge ett levande intryck av huru det under 1600-talet starkt expanderande Stockholm strävade efter att bemästra det kyrkligt organisatoriska problemet och också huru intensivt de olika myndigheterna vakade över sina maktbefogenheter, icke minst ärkebiskopen i Uppsala.

Forma consistorii synes vara ett verk av Olaus Laurelius, pastor primarius sedan 1640 och en kyrkoledare av betydande mått. Enligt denna forma skulle konsistorium i pastor primarius äga sin preces och som ordinarie bisittare medlemmar av prästeståndet. Även hovförsamlingen skulle underställas konsistorium, varigenom en verklig kyrklig enhet skulle skapas i huvudstaden. Förebilden till Laurelius Forma var ett förslag till nyordning av domkapitlet i Uppsala av år 1641, utarbetat av professorerna, och avsett att inskränka ärkebiskopens makt. I sin tur blev Stockholms-forman förebild för den av Laurelius år 1649 utarbetade domkapitelsordningen för Västerås och som sådan i viss mening grundläggande för Laurelius' rättsliga arbete. Att Stockholmsforman ej kom att godkännas av regeringen berodde synbarligen på att ärkebiskopens äldre befogenheter inskränktes.

Jämte organisationen av själva kyrkoledningen finner man under 1600-talet en diskussion om de särskilda församlingarnas självständiga förvaltning. Härom vittnar S:t Clara Kyrkas Skrå, även den med rötter i Uppsala domkyrka, och sammanställd av kyrkoherden Samuel Hammarinus. S:t Clara kyrkas skrå innebar ett försök att ge åt kyrkorådet beslutsrätt i ekonomiska ting och i fråga om den kyrkliga disciplinen. Detta innebar ett angrepp på Magistratens förmyndarskap över kyrkan. Kyrkorådet skulle bestå av kyrkoherden, två kyrkovärdar och kyrkans sexmän.

Mer än lokalhistoriskt intresse äger den andra undersökningen av Lindqvist: *Nattvarden i svenskt kultliv*, En liturgihistorisk studie (LUÅ, Gleerups förlag, 137 s. 4:50). Det vore högst beklagligt om denna studie skulle vinna en så ringa uppmärksamhet, som i regel brukar komma akademiska årsskrifter till del. Det är icke blott en utomordentligt väl dokumenterad historisk undersökning, utan i dagens problemläge, en högst aktuell skrift.

Törhända skriftens titel i någon mån kan leda tanken på avvägar. Den fråga, som här historiskt prövas, är spörsmålet om *communio publica* och *communio privata*, nattvardsfirning i hög-

mässa eller nattvardsfirning utanför högmässa, mässa i kyrkan inför församlingen eller i sakristian, resp. i hemmen.

I den inledande historiska översikten framhåller Lindqvist att den urgamla regeln varit att communionen skall ske i mässan. Endast i nödfall, vid sjukdom o. d. kunde nattvarden utdelas extra missam.

Redan på 1200-talet uppkom emellertid sedvänjan att mottaga nattvarden, även utan nödfall, utanför mässan. Kommunion och mässa skildes åt. Härigenom led gemenskapen intrång.

Reformationen betydde i detta fall, liksom eljest, en återgång till urkristen sedvänja. Den återupptäckte *communio* i ordets egentliga bemärkelse. Nattvarden var för Luther en församlingens angelägenhet. Reformatorerna förkastade privatmässorna. Luther ville egentligen blott hålla söndagsmässa. Alla lutherska ordningar under 1500-talet äro ense därom att kommunionen är den söndagliga huvudgudstjänstens höjdpunkt. Kommunion i hemmen var tillätlig endast vid sjukdom och i nödfall. Man fick ej lämna församlingen eller uppge enheten.

Laurentius Petri hävdade samma ståndpunkt och under 1600-talet visar prästerskapet att omsorgen om *communio publica* var omsorg om gudstjänstlig enhet. Samma synpunkt finner uttryck i 1686 års kyrkolag. Alla församlingsbor skulle bevista gudstjänsten i kyrkan och där bruka sina salighetsmedel, men samtidigt gavs ett ganska stort utrymme åt privatkommunionen. Rikets råd hade rätt att antaga och bruka egna präster i sitt hus. Adeln och ridderskapet kunde hålla huspredikant om ock »Herrens högwärdiga nattvard skal begås i kyrkan och icke hemma i husen utan för sjukdoms skull eller särdeles viktig orsak och i nödfall» (Kap. XI § 12). Historien visar huru denna bestämmelse kom att skapa en fast otrolig oreda och skada i nattvardslivet.

Den undersökning som Lindqvist gjort visar i sina huvuddrag följande utveckling:

Adeln och hovet skiljer sig från gemene man under den period då adelns makt tilltar och då adelsslotten i Stockholm och i landsorten försågos med kapell med tillhörande slottskaplan. Adeln och dess husförsamling drogo sig undan från församlingen i fråga om kyrklig tukt och ordning. Dop, vigsel, nattvard förlades till hemmet. En väsentlig orsak till framträngandet av privatkommunionen var den sociala förskjutningen inom staten. — Prästerskapet gav efter

för adelns krav, som för de fattigare bland prästerskapet innebar ökade inkomster.

Samtidigt gör sig en ny syn på nattvarden gällande: en individualistisk uppfattning tränger in. I stället för tanken på församlingsgemenskapen blev nattvarden den enskilde troendes förening med Kristus. Ytterligare försvagas nattvardens ställning genom uppfattningen att predikan var det väsentliga. Den ursprungliga reformatoriska synopsen av ord och sakrament glömdes. Nattvardens lösgörande från huvudgudstjänsten och dess förläggande utom mässan blev en naturlig följd. Gudstjänsten och nattvardsfirandet betraktades ur uppfostringsynpunkt, såsom något för de enfaldiga och barnen. Så drogs en intellektuell gräns mellan de okunniga och de upplysta och det blev framför allt de obildade som behövde gudstjänsten.

Senare kom den pietistiska uppfattningen till. Nu drogs gränsen ej mellan adel-folk eller mellan bildade-obildade, utan mellan troende och icke troende. Religionen blev i högre grad en inre fråga. Redan Spener menade att nattvardsgudstjänstens offentlighet i vissa fall kunde göra intrång på »uppbyggligheten». Nattvardsgång i mindre grupper skänkte »eine mehrere Devotion». Man ville gå till nattvarden utan att störas av den gudlösa hopen. Den radikala pietismen bröt en lans för den »rena» nattwardsförsamlingen, som skulle bestå av allenast Jesu rätta och rena lärjungar.

Så stod dock ännu under 1800-talet de båda uppfattningarna mot varandra: nattvarden som *communio*, gemenskap, vilken borde vara *communio publica* och i huvudgudstjänsten följa på predikan — och den andra, som menade att nattwardsfirningen vore icke en nödvändig beståndsdel i högmässa. »Uppbyggligheten» kunde ökas om nattvarden förlades utanför högmässan.

Det är den senare uppfattningen, som segrar i 1861 års förordning, då det stadgades »att om i någon församling vid vissa tillfällen och med afseende å särskilda omständigheter, det må anses nödvändigt att nattvardsgång anställas å annan tid än i sammanhang med den allmänna högmässogudstjänsten, Pastor äger att med församlingsborna därom överenskomma».

Därmed var enheten i gudstjänstens klassiska form bruten. En lång utvecklingslinje hade nått sitt slutskede. Nattvardsgudstjänsten som huvudgudstjänst kom allt mera ur bruk, samtidigt som nattwardslivet över huvud taget försvagades, liksom också känslan av församlingsgemenskapen.

Man måste vara författaren mycket tacksam för denna klarläggande historiska utredning av en livsfråga för församlingen och för hans framställning om de drivande orsakerna till den beklagliga utvecklingen.

Möjligen kan man fråga sig om Lindqvists undersökning av lätt förklarliga skäl ensidigt kommit att inrikta sig på förhållandena i städerna, enkannerligen storstäderna. Det var ju dessa som kommo att bestämma utvecklingen. Ute i de rena bondebygderna ha knappast orsakerna till nattvardslivets ödeläggelse varit att söka i motsatserna adel-folk, bildade-obildade. Dess mera kom nog här den pietistiska motsatsen troende-icke troende att bli avgörande. Under alla förhållanden finnes all anledning för den som nu hoppas på och arbetar för nattvardslivets förnyelse att ta del av Lindqvists arbete.

Arthur Adell.

Om kyrklig konst.

Martin Liljegren, Stormaktstidens gravkor. Sthlm 1947. P. A. Norstedt & Söner. Kr. 24.

Som akademisk avhandling ventilerades förra året ovannämnda verk om stormaktstidens gravkor i Sverige. Författaren visar med lärdom, skarpsinne och gott omdöme, att gravbyggandet i form av gravkor åt furstar och stormän under 1600-talet är en specifik svensk företeelse, ett slutet kapitel i arkitekturhistorien, som här växer fram ur egen miljö och ur egna förutsättningar. Förmodligen var även stormaktstidens egendomliga gravpompa, som med förvåning skildras av resande främlingar, också ganska enastående. Fester och teaterföreställningar sågs inte i Stockholm, säger Magalotti, men begravingar och bröllop tycks ha ersatt sådana.

Byggandet av särskilda gravkor, ett avskilt rum i kyrkan, utgör avhandlingens ämne, inte de välvda grifterna under golvet eller de fristående gravbyggnaderna på kyrkogårdarna. Årans begrepp och de monumentala sinnelaget konstituerade formbildningen. Efter en inledning av europeiska minnesmärken skildras äldre svenska gravminnen. Bland dessa lägger man märke till frågan om S:ta Helena